

תוכן העניינים

ט	פתח דבר
יא	על הספר
יג	הארכיונים העיקריים הנזכרים בספר וקיצוריהם
טו	תודות
	בעז כהן
1	מבוא: קולם של הילדים – איסוף של עדויות ילדים ניצולי שואה לאחר המלחמה
	חלק ראשון: על ילדים ועל מבוגרים, זהות וזיכרון
	ג'ואנה ב' מיכליץ
33	מי אני? ילדים יהודים מחפשים את זהותם בפולין שלאחר המלחמה: 1945–1949
	גבריאל פינדר
62	ילדים ניצולים בזיכרון היהודי-פולני הקולקטיבי לאחר השואה: 'אונדזערע קינדער' (הילדים שלנו)
	חלק שני: אל העדות פנימה
	ביאטה מולר
95	היסטוריוגרפיה בהקשר של טראומה: עדויות שואה של ילדים לאחר המלחמה

ריטה הורבט

110 'ולילה אחד...': ניתוח עדות שואה של ילדה ניצולה

סוזנה שנפף-קולאז'

123 ילדים יהודים ששרדו בשואה באזורים הכפריים בפולין:
השוואה בין עדויותיהם המוקדמות לעדויותיהם המאוחרות

חלק שלישי: היום שלאחר העדויות

אמונה נחמני גפני

139 הדים מן השואה: מכתבים שכתבו שתי בנות ל'משפחותיהן' בפולין
לאחר השואה

שרון גבע

155 מאה ילדות של מי? המפגש בין ניצולות צעירות לחברה הישראלית

איבון קוזלובסקי-גולן

175 'הילדים משם': ייצוגם של ילדים וילדות בשואה בקולנוע העולמי
מ-1945 ואילך

חלק רביעי: מקורות

215 שאלון והוראות מתודולוגיות לחקר חורבן יהדות פולין, 1945

בנימין טנא טננבוים

233 אחד מעיר ושניים ממשפחה, פתח דבר לספר

מריה הוכברג-מריאנסקה

241 ילדים מאשימים, הקדמה לספר

257 על מחברי המאמרים

259 מפתח

פתח דבר

בעז כהן

ילדים יהודים מעטים מאוד נותרו בחיים באירופה בתום מלחמת העולם השנייה. לעומת כ-30 אחוז מבוגרים יהודים ששרדו, שיעור ההישרדות של הילדים היה נמוך בהרבה: 11 אחוז במוצע בכל השטח שכבשו הגרמנים, ובמקומות רבים הרבה פחות.¹ בפולין, שבה היו כמיליון ילדים יהודים לפני המלחמה, שרדו רק שלושה אחוזים, ובבלגיה בין שניים לארבעה. בפולין, שבה מתמקדים רוב המאמרים הכלולים בקובץ זה, נרשמו בשנת 1945 5,000 ילדים ניצולים. אף מהם שהו בבתי ילדים שהקים הוועד המרכזי של יהודי פולין. מתוכם 600 היו יתומים מאב ומאם, ל-300 מהם היה הורה חי אחד ורק ל-100 היו שני הורים בחיים.² עם חזרת היהודים מעומק ברית המועצות לפולין, עלה מספר הילדים הניצולים בארץ זו ל-28,000.

ילדים היו שותפים להיסטוריה הטרגית של יהודי אירופה. הם היו עדי ראייה לרדיפות והתעללויות ואף חשו אותם על בשרם. הם חוו אובדן, פציעה ופגיעות נוספות. הם התנסו במגוון הניסיונות שחוו המבוגרים. חלקם היו בגטאות ולאחר מכן במחבוא שהכינו למענם הוריהם. הם הוסתרו או הסתתרו במקומות שונים בערים, בכפרים או ביערות. לרוב הם היו לבדם, ולעתים רחוקות יותר עם בני משפחה ומכרים. היו מהם שהעבירו שנים במנוסה בלתי פוסקת ממחבוא למחבוא. חלקם שרדו בתנאי רעב נוראים בעומק ברית המועצות. המטען הנפשי והחוויתי שצברו הילדים ליווה אותם גם בשנים שלאחר המלחמה והיה לצל שהתלווה לשיקוםם בבתי הילדים ובמוסדות החינוך. המחנכות והמחנכים במוסדות אלו, שבמקרים רבים היו ניצולים בעצמם, התמודדו עם החוויות שנשאו

1 Debórah Dwork, *Children with a Star: Jewish Youth in Nazi Europe*, New Haven and London: Yale University Press 1991, pp. 274–275 n. 27

2 נחום בוגנר, בחסדי זרים: הצלת ילדים בזהות שאולה בפולין, ירושלים: יד ושם, תשס"א, עמ' 17. ראו מאמרו של גבריאל פינדר בספר זה.

עמם הילדים ועם ההשלכות ההתנהגותיות והאישיותיות שלהן, והשקיעו לילות כימים בילדים ובחינוכם.

המשקמים עשו כל מאמץ כדי לדאוג לכל צרכיהם של הילדים הניצולים ולאפשר להם לבנות חיים חדשים – אך האם הקשיבו להם? האם מצאו המבוגרים כוחות נפש ופנאי לדובב את הילדים ולהביאם לספר את סיפורם? הרי גם הם, ברובם, היו ניצולים שחיו בחוסר ודאות לגבי העתיד והיו טרודים בבניית חיים חדשים.

התשובה הלא צפויה לשאלות אלו היא שאכן הייתה הקשבה לילדים ניצולי שואה. בשנים 1945–1949 נגבו אלפי עדויות מילדים יהודים ניצולי שואה. מורים ומדריכים, בעיקר ניצולים, עודדו את תלמידיהם לכתוב על חוויותיהם בשואה, ואילו אחרים ראינו את הילדים והעלו את סיפורם על הכתב. הוועדות ההיסטוריות שהקימו הניצולים על מנת לתעד את השואה יזמו תכניות לאיסוף עדויות מילדים ולפרסמן. הוועדה ההיסטורית היהודית המרכזית בפולין אף הוציאה לאור, בשנת 1945, חוברת עם שאלון והוראות לגביית עדויות מילדים. כמה מהכותבים בקובץ זה מתייחסים לשאלון ולהוראות אלה, והם מובאים בשלמותם בחלק הרביעי של ספר זה.

יוזמות איסוף רבות מן הסוג הזה בלטו בשנים שמיד לאחר המלחמה. הוועדות ההיסטוריות היהודיות בפולין ובאזור האמריקני בגרמניה התמקדו בילדים שחיו במסגרת מוסדית כלשהי. עדויות של ילדים נאספו, גם אם באופן בלתי סדיר, על ידי ארגונים יהודיים דוגמת ה-DEGOB בהונגריה³ וה-JDC (Jewish Joint Distribution Committee – הג'וינט) בבתי הילדים בצרפת. עדויות נאספו גם באופן פרטי. בנימין טננבוים (טנא), איש קיבוץ אילון עלה לארץ ישראל בשנת 1937 מפולין וחזר לפולין ב-1946. בעזרת כמה מחבריו הוא ליקט אלף 'אוטוביוגרפיות' (עדויות) שכתבו ילדים יהודים ניצולים. ד"ר הלנה ורובל-כגן, ניצולת ברגן-בלזן, הקימה בית ספר במחנה לקראת סוף 1945. היא ביקשה מהילדים הניצולים לכתוב חיבורים שכותרתם 'דרכי מהבית לברגן בלזן'. גם לנה קיכלר, מחברת הספר 'מאה ילדים שלי', ראינה ילדים בבית הילדים שלה. בשנת 1947 כבר היו על מדף הספרים היהודי שלושה אוספים של עדויות ילדים שיצאו לאור בפולין, בבואנוס איירס ובתל אביב בשפות פולנית, יידיש ועברית. אוסף נוסף פורסם בפריז ב-1948.

3 באשר ל-DEGOB (הוועדה הלאומית לרווחת הפליטים בהונגריה), ראו Rita Horváth, 'Jews in Hungary after the Holocaust: The National Relief Committee for Deportees, 1945–1950', *The Journal of Israeli History* 2 (1998), pp. 69–91

העדויות פותחות צוהר לעולמם של הילדים ניצולי השואה. הן מאפשרות להתוודע אל חוויות השואה שלהם כפי שסופרו כשהיו עדיין ילדים. דרכן אנחנו למדים על האסטרטגיות השונות שנקטו משפחות יהודיות כדי להציל את המשפחה ובעיקר את הילדים: לא פסיביות ולא הליכה 'כצאן לטבח', כי אם מאבק, יוזמה, והתמודדות עם מצבים משתנים בעידן של חוסר ידיעה. לא פחות מכך אנו למדים על היחסים שבין יהודים לגויים – על הצלה והקרבה מצד לא-יהודים מחד גיסא, ועל רדיפה ורצח מאידך גיסא. אך יותר משהן מספרות על הילדים וקורותיהם בשואה, העדויות מלמדות על החברה היהודית שלאחר השואה ועל גישתה לילדים ניצולים, על העניין הרב שגילתה בילדים בכלל ובסיפוריהם בפרט. לדאגה לילדים היה מקום מרכזי בחברה היהודית שלאחר השואה, והיא באה לידי ביטוי בהקצאת משאבים, בהקמת מסגרות חינוכיות ובחשיבה ודיון על עתידם של הילדים.

בשנים האחרונות החלו חוקרים בארצות שונות, ביניהם היסטוריונים, חוקרי ספרות ובלשנים, לחקור לעומק את העדויות הללו. עד כה פורסמו המחקרים בעיקר באנגלית. כך נוצר מצב שבו הציבור הישראלי כלל אינו מודע לעושר העצום של העדויות ושל המחקר עליהן.

בקובץ זה מובאים מאמרים של חוקרים מובילים במחקר עדויות הילדים שרובם פורסמו באנגלית. הם מובאים כאן באדיבות מחבריהם והוצאות הספרים שבהם פורסמו. כמו כן נכללים בקובץ נספחים מהשנים שבהן נאספו העדויות: ההוראות לגביית עדויות מילדים משנת 1945 והקדמות הספרים של אוספי העדויות משנת 1947.

על הספר

הספר נפתח במאמרו של בעז כהן, 'קולם של הילדים – איסוף של עדויות ילדים ניצולי שואה לאחר המלחמה'. המאמר סוקר את היוזמות השונות לאיסוף עדויות ילדים ואת הדיונים שליוו את העבודה הזאת. בכך הוא משמש הקדמה לקובץ כולו.

שאלות של זהות וזיכרון נידונות במאמריהם של ג'ואנה ב' מיכליץ וגבריאל פינדר. במאמרה 'מי אני? ילדים יהודים ניצולים מחפשים את זהותם בפולין לאחר המלחמה', כותבת מיכליץ על חיפוש הזהות של ילדים אלו. הדרך שבה הציגו המבוגרים את סיפוריהם של הילדים ומקומם של סיפורים אלו בזיכרון הקולקטיבי היהודי-פולני, היא נושא מאמרו של גבריאל פינדר המנתח את הסרט 'אונדזערע

קינדער' (הילדים שלנו), שנוצר בפולין בשנות הארבעים המאוחרות ושחקניו הם ילדים ניצולי שואה.

מבט אל העדויות פנימה מספקים מאמריהם של ביאטה מולר, ריטה הורבט וסוזנה שנפף-קולאז'. עד כמה היו המבוגרים מעורבים בכתיבת העדויות של הילדים? האם העדות שבידינו היא עדותו האותנטית של הילד? בשאלות אלו דנה ביאטה מולר במאמרה 'היסטוריוגרפיה בהקשר של טראומה: עדויות השואה של ילדים לאחר המלחמה'. דוגמה של קריאה מעמיקה בעדות של ילדה והתבוננות הנגזרות ממנה, מובאת במאמרה של ריטה הורבט, "ולילה אחד...": ניתוח עדות השואה של ילדה ניצולה'. השוואה בין עדויות מוקדמות ומאוחרות של ילדים מובאת במאמרה של סוזנה שנפף-קולאז', 'ילדים יהודים ששרדו בשואה באזורים הכפריים בפולין: השוואה בין עדויותיהם המוקדמות לעדויותיהם המאוחרות'. ישנן נקודות השקה מסוימות בין המאמרים בחלקו הראשון של הספר, בעיקר בעיסוק במספר הילדים הנשארים ובתעודות היסוד של איסוף העדויות. כדי לשמור על המבנה השלם של מאמרים אלו, הדיונים בעניינים אלה נותרו בתוך המאמרים, למרות החזרות.

על ייצוג הילדים לאחר עזיבתם את אירופה כותבות אמונה נחמני-גפני, שרון גבע ואיבון קוזלובסקי-גולן. על מידת ההקשבה לילדים עם הגעתם לארץ ישראל, כותבת אמונה נחמני-גפני במאמרה 'הדים מן השואה, מכתבים שכתבו שתי בנות ל"משפחותיהן" בפולין לאחר השואה'. מאמר זה חוזר ומחדד את שאלת הזהות של הילדים שעלתה במאמרה של ג'ואנה מיכליץ. במאמר 'מאה ילדות של מי? המפגש בין ניצולות צעירות לחברה הישראלית', כותבת שרון גבע על קליטתן וייצוגן של ניצולות צעירות בישראל. איבון קוזלובסקי-גולן מרחיבה את היריעה ובוחרת את ייצוגם של ילדים ניצולים בקולנוע במאמרה "הילדים משם": ייצוגם של ילדים וילדות בשואה בקולנוע העולמי'.

בחלק האחרון של הספר מובא חומר מקורי מהתקופה שבה נאספו העדויות ופורסמו לראשונה: השאלון וההוראות לגביית עדויות מילדים שפרסמה הוועדה ההיסטורית היהודית המרכזית בפולין ב-1945 מובא כאן במלואו. על מרכזיותה וחשיבותה של תעודה זו מעידה העובדה שרבים מהכותבים בקובץ זה דנים בה. כמו כן מובאות שתי הקדמות לספרים שיצאו לאור בשנת 1947: ההקדמה לספר 'ילדים מאשימים' שראה אור בפולין ב-1947 ובעברית בשנת 2011, וההקדמה לספרו של בנימין טננבוים (טנא), 'אחד מעיר ושניים ממשפחה', שיצא לאור בתל אביב. הקדמות אלו מאפשרות לקורא בן זמננו לעמוד על תפיסת עולמם של אוספי העדויות ושל המוציאים לאור, על התבוננות שלהם ועל הרגשות העזים שהביעו בתקופה שבה רישומה של השואה היה עדיין טרי.

המחקר על ילדים בשואה ועל ההקשבה להם נמצא עדיין בראשיתו. אני מקווה שספר זה יעשיר את הקורא הישראלי בידע ובהבנת הילדים בשואה ולאחריה ויתרום להמשך הכתיבה והמחקר בתחום זה.

הארכיונים העיקריים הנזכרים בספר וקיצוריהם

ארכיון בית לוחמי הגטאות = אבל"ה

ארכיון השומר הצעיר בגבעת חביבה = אהש"צ

ארכיון יד ושם בירושלים = איו"ש

ארכיון מורשת

ארכיון ציוני מרכזי = אצ"מ

יידישער וויסנשאַפֿטלעכער אינסטיטוט' (YIVO) = ייוו"א

המכון היהודי ההיסטורי בוורשה = ŻIH

מבוא

קולם של הילדים – איסוף של עדויות ילדים ניצולי שואה לאחר המלחמה

בעז כהן

'אמא, כָּבֵר מוֹתֵר לְבָכוֹת?'

כֵּן, יְלָדָה, כֵּן, יְדִים דְּקוֹת.
כֵּן, עֵכְשׁוֹ כָּבֵר מִתֵּר לְבָכוֹת. [...]
מָה עָשׂוֹ לָךְ, כִּכְשָׁה מְעַנָּה.
צִיִּתְנִית וּמִשְׁכָּלֶת הַיִּית
וּכְאֶפֶל בָּכָה לֹא בְּכִית [...] ...
וְעַל-כֵּל, וְעַל-כֵּל, וְעַל-כֵּל
כָּבֵר הוֹכֵן, קִטְנָתִי, פְּרוֹטוֹקוֹל
וְסִדֵּר וְהִדֵּק בְּסִכּוֹת – –
וְעֵכְשׁוֹ כָּבֵר מִתֵּר לְבָכוֹת.

נתן אלטרמן, 'דבר', 19 באוקטובר 1945¹

* המאמר הוא גרסה מעודכנת ומורחבת של מאמרי: Boaz Cohen, 'The Children's Voice: Post-War Collection of Testimonies from Children Survivors of the Holocaust', *Holocaust and Genocide Studies* (Spring 2007), pp. 74–95. המאמר נכתב כחלק מפרויקט 'תיעוד וחינוך: עדויות השואה של הילדים', באוניברסיטת בר-אילן שהתקיים בסיוע מענק מקרן הרב ישראל מילר לחקר, חינוך ותיעוד השואה של וועידת התביעות. תודתי לד"ר ריטה הורבט, ד"ר שרון קנגיסר-כהן וד"ר אמונה נחמני-גפני על הערותיהן החשובות.

1 השיר מתייחס למשפט מדברי אבא קובנר שסיפר על שאלה שהציגה ילדה בוויילנה המשוחררת, לאחר צאתה מן המחבוא. הוא פורסם ב'הטור השביעי', טורו הקבוע של אלטרמן בעיתון 'דבר'. ההדגשות שלי [ב"כ].

בפתחו של ספר זה, העוסק בעדויות של ילדים ניצולים שניתנו בעודם ילדים או בני נוער, אציג את תופעת איסוף עדויות ילדים בכללותה ואעמוד על מאפייניה הבולטים. אראה מי היו האנשים שקיבלו עליהם לאסוף את העדויות, מה היו מטרתיהם ואיזו תועלת ראו בהן. האם נאספו העדויות ביוזמות פרטיות או מוסדיות? מה היה הרקע התרבותי, החברתי וההיסטורי של ליקוט עדויות אלו? ובעיקר אציג את השאלות העולות באשר לעדויות עצמן ולמקומן בהווה היהודית שלאחר השואה.

בחלקו הראשון של המאמר מתוארים מבצעי האיסוף העיקריים. החלק השני עוסק בפרסום העדויות בשנות הארבעים של המאה העשרים. על הדרך שבה ראו המלקטים הראשונים את האתגרים המתודולוגיים והערכיים שבעדויות הילדים אדון בחלקו השלישי. החלק הרביעי ימקם את תופעת איסוף העדויות בהקשריה הרחבים.²

איסוף העדויות

עם שחרורה ההדרגתי של אירופה על ידי כוחות בעלות הברית בשנים 1944–1945 סחף את מרכזי היהודים הניצולים גל של פעילות היסטורית ותיעודית. ביטוי של גל זה היה, בין השאר, בהקמתן של ועדות היסטוריות לחקר השואה.³

עדויות שגבתה הוועדה ההיסטורית היהודית המרכזית בפולין

באוגוסט 1944 הוקמה הוועדה ההיסטורית היהודית בפולין ולה סניפים בלובלין ובביאליסטוק. במרס 1945 עברה הוועדה ללודז' ופתחה 25 סניפים אזוריים. שחרורה ושיקומה של ורשה עודדו את מעבר הוועדה לעיר זו, אך כמה ועדות

2 שני ספרים מקיפים על חוויות ילדים במלחמת העולם השנייה הם: Nicholas Stargardt, *Witnesses of War: Children's Lives under the Nazis*, London: Cape, 2005; Jonathan H. Nicholas, *Cruel World: The Children of Europe in the Nazi Web*, New York: Alfred A. Knop, 2005. אף לא אחד מהם עושה שימוש בעדויות ילדים מוקדמות, אם כי סטרגרט עוסק בכמה מהסוגיות הנידונות בקובץ זה ומתאר מבצעי ליקוט בקרב ילדים בפרק על השחרור. ראו גם Patricia Heberer, *Children during the Holocaust*, Washington: United States Holocaust Memorial Museum, 2011

3 ראו בעז כהן, 'מחויבים לזכור ולהזכיר: ניצולי השואה וראשיתו של חקר השואה', ילקוט מורשת 81 (ניסן תשס"ו, אפריל 2006), עמ' 25–38; שמואל קרקובסקי, 'מפעלי הנצחה ומוסדות הנצחה ביוזמת שארית הפליטה', בתוך: ישראל גוטמן ואביטל סף (עורכים), שארית

אזוריות, דוגמת זו שבקרקוב, שמרו על מידה רבה של עצמאות. עם פעילי הוועדה נמנו ד"ר פיליפ פרידמן, שעמד בתחילה בראשה, יוסף קרמיש, ברל מרק, נחמן בלומנטל ורחל אורבך, שהייתה אחת משלושת הפעילים בארכיון 'עונג שבת' בגטו ורשה ששרדו.⁴ הוועדה הדגישה את חשיבות איסוף העדויות, ובשנתיים הראשונות לקיומה ליקטו חברה כ-6,000 עדויות של ניצולים. תיקים מארכיון 'עונג שבת', מגטו לודז' ומארכיונים של קהילות שונות, ומסמכים גרמניים נחשפו גם הם על ידי חברי הוועדה. מימיה הראשונים פרסמה הוועדה מסמכים, מונוגרפיות ועדויות שעניינם השמדת יהודי אירופה. בארכיוני הוועדה נמצאות 429 עדויות של ילדים שנגבו בעיקר בבתי ילדים ובמוסדות חינוך דומים. בדרך כלל גבה אותן מראיין אשר תחקר את העד לפי שאלון שהנפיקה הוועדה, כתב את העדות בגוף ראשון וביקש מהעד לאשרה ולחתום עליה. המראיינים קיבלו הנחיות מפורטות שגובשו במסמך 'הוראות לגביית עדויות מילדים' ובהן נאמר:

לאחר איסוף החומר צריך לסדר את הרישומים ולערוך את גביית העדות. אסור לדחות את העבודה כי סגנוניות הסיפור ורעננותו וכן הפרטים עלולים להימחק. ההערות והקיצורים יישכחו, וגם ההערות האישיות יאבדו את ערכן ואת היותן בלתי אמצעיות. מיד עם תום השיחה צריך לשחזר את כל גביית העדות באותו הסדר שבו היא נעשתה. את החומר שהועבר אל הכתב אפשר לסדר באופן תמטי וכרונולוגי לפי הסכמה של השאלון, תוך שמירה ככל האפשר על סגנונו של המספר ומסירת הסיפור בגוף ראשון.⁵

רחל אורבך, מהדמויות הבולטות בוועדה ולאחר מכן המייסדת של המחלקה לאיסוף עדויות ב'ד ושם' בישראל והעומדת בראשה, תיארה את השיטה שבה השתמשו בראיונות ואת אופייה הבעייתי. היא סיפרה כי 'העד סיפר מחדש את חוויותיו והמראיין, מדי פעם, היה מנסח מחדש את העדות במילותיו שלו ומסכם אותם. בדרך זו, מספר מאפיינים ייחודיים של סגנון השפה נאבדו'. יתרה מזאת, העד היה מוכרח להפסיק לפרקים כדי לאפשר למראיין לכתוב את ששמע. הפוגות אלו, היא טענה, 'כילו ... את המתח, האנרגיה הדרמטית והנרטיב' של העדות. לדבריה,

הפליטה 1948–1949, ירושלים: יד ושם, 1981, עמ' 351–359, *Collect*; Laura Jockusch, *and Record: Jewish Holocaust Documentation in Early Post War Europe*, New York: Oxford University Press, 2012

4 על הארכיון ראו שמואל קאסוב, מי יכתוב את ההיסטוריה שלנו?, תרגמה עדי מרקוזה-הס, ירושלים ותל אביב: יד ושם והוצאת דביר, 2014.

5 השאלון ובו הוראות לגביית עדויות מילדים, המובא בחלק הרביעי של ספר זה.

יותר מפעם אחת הרגישה שעצירת שטף דיבורו של העד היא 'מעשה ברברי'.⁶ אף שחסרונות שיטה זו ברורות, היא אפשרה לילדים שיכולותיהם המילוליות עלו בהרבה על יכולות הכתיבה שלהם (לרובם לא הייתה ההזדמנות ללמוד בבית ספר יסודי) לתת עדות שלמה הרבה יותר. יש לזכור כי לוועדות לא היו מכשירי הקלטה וכי כל התייעוד נעשה בכתב.⁷ זאת ועוד, ההערות שצירפו המראיינים לראיונות, כפי שהתבקשו בהוראות, מעניקות הבנה עמוקה יותר של אישיות הילד ושל ההיבטים הלא כתובים של העדות. דבר זה היה אף נכון יותר במקרים שבהם היה המראיין מחנך שעבד באופן ישיר עם הילד או שזה היה מקצוען. למראיינים הוזכר שבעת העבודה עם הילדים חובה לשים לב להיבטים האישיים והחינוכיים:

ללא קשר למבחן 'רשמי' כזה, קיים גם סוג אחר של מבחן העומד מחוץ למודעותו של הנשאל והכוונה: תצפיותיו של המבחן. המבחן רושם לפניו בשיטתיות את הערותיו ביחס לאובייקט הנדון. ההערות כוללות: התנהגות בקבוצה, הרגלים, דברים חריגים, השקפות, יחס לילדים שאינם יהודים, נטיות דתיות, זריזות וכך הלאה.⁸

'עובדות החיים הנאספות', הוסבר בקווים המנחים, 'מאפשרות לנו להכיר את הילד, לקבוע את הימצאותם או העדרם של נזקים נפשיים ולנקוט צעדים שיאפשרו את השאָתם אל יחס חיובי לעניין'. ואכן, המראיינים העירו הערות הנוגעות לילדים. למשל, המראיין וליק העיר על עדותה של דוניה ברמן בת החמש עשרה מיולי 1945. דוניה, ילידת הורודנקה, איבדה את כל משפחתה בשואה ואף שהייתה קטנה, שרדה במחנות העבודה. וליק כתב: 'אני תחת הרושם שהילדה אומרת את האמת. היא מתנהגת כמבוגרת. היא עצמאית לחלוטין, יודעת מה היא רוצה ומצליחה להסתדר. היא מאוד פעילה, חסרת סבלנות לשיבה ולימודים. היא שטחית מעט, לא מקבלת הנחיות והבעותיה ברורות, חדות וחזקות'.⁹

6 רחל אוירבך, 'מקורות ודרכים חדשים לגביית עדויות', ידיעות יד ושם 2, 29 ביולי 1954.
7 דוד בודר, סוציולוג יהודי שהגיע לאירופה מארצות הברית ב-1947 מצויד ברשומות והקליט 109 עדויות ניצולים, הוא היוצא הדופן. באופן כללי, כל העדויות המוקדמות של ילדים או של מבוגרים תועדו בכתב ידם של העדים עצמם או בכתב היד של המראיין. באשר לבודר ראו Donald L. Niewyk, *Fresh Wounds: Early Narratives of Holocaust Survival*, Chapel Hill: University of North Carolina Press, 1998; Alan Rosen, *That Great Mournful Past: David Boder and the History of Holocaust Testimony*, Oxford: Oxford University Press, 2010.

8 השאלון ובו הוראות לגביית עדויות מילדים, מובא בחלק הרביעי של ספר זה, עמ' 215 ואילך.
9 איו"ש, M49e/515. העדות נגבתה ב-15 ביולי 1945. חטיבה זו היא העתק של חטיבה 301 בארכיון ההיסטורי היהודי בוורשה ŻIH.

שאלון [הוראות לגביית עדות מילד]

1. פרטים אישיים

קווים מאפיינים של הילד, מראהו, קווים עיקרים לאופיו (הערותיו של כותב הפרוטוקול, אפשרויות גם הערותיהם של המורה, המחנך)

1. תמונה של הילד.
2. שם וכינוי.
3. גיל ההורים.
4. מקום לידה ותאריך לידה.
5. היכן למד, באיזה בית ספר, באיזו כיתה.
6. האם הוא יודע קרוא וכתוב, באיזו שפה.
7. האם הוא מבקר עתה בבית ספר כלשהו (איזה, באיזו כיתה).
8. היכן התגורר:
 - א. לפני הכיבוש.
 - ב. בזמן הכיבוש.
 - ג. עכשיו.
9. האם היו לו הורים לפני הכיבוש, האם יש לו כעת.
10. אם איבד את הוריו, באילו נסיבות: את האב, האם או את שניהם.
11. עיסוקם: לפני הכיבוש, בזמן הכיבוש, עכשיו.

2. ראשית הכיבוש הגרמני

1. מה השתנה בעירך, בעיירתך, בבית, בעת כניסת הגרמנים?
2. האם הוכרחתם לעזוב את הבית (להחליף את הדירה)?
3. האם איבדתם רכוש?
4. האם איבדתם בני משפחה? באילו נסיבות?
5. על מה חשבת, מה הרגשת בנוגע לשינויים שקרו בחייך?
6. מה היה הפחד הגדול ביותר שלך?
7. על מה דיברת עם חבריך, הוריך, מכריך?
8. איך ובאיזה אופן בילית את ימיך (עם מי? מה עשית?)
9. האם עזרת להוריך להרוויח כסף? באיזה אופן?

3. גטו

1. היכן נמצאת בעת המרד בגטו (החלפת דירה, עברת עם קרובים, נמלטת מן הצד 'הארי')?
2. המצב אצלך בבית.
3. אילו עבודות כפייה ביצעת?
4. האם עזרת להרוויח, האם עבדת, סחרת, הברחת, קיבצת נדבות, שרת בחצרות, ברחובות ה'אריים' לבד או בקבוצה (עם הורים, קרובים, חברים)?
5. איך חיית עם שותפים (רבת, עזרת, התחלקת ברווחים)?
6. האם רצית לסחור בעצמך, להבריח, לקבץ נדבות, לשיר בחצרות, או האם הכריחו אותך לעשות כך, הורים, קרובים, מפרנסים?
7. אם הוכרחת, באילו אמצעים השתמשו (הרביצו, גירשו מהבית, לקחו בגדים, איימו)?
8. מנין ובאיזה אופן נהגת לצאת מן הגטו ולהיכנס אל הגטו (שיחדת את השומרים, טיפסת על החומות, מאילו מעברים)?
9. האם שינית את שמך, גילך, לבושך (עשית עצמך צעיר יותר, מבוגר יותר)? באיזה אופן התאמת עצמך למצבים המשתנים?
10. כיצד התייחסו הגרמנים לילדים המבריחים שנתפסו (הרביצו, לקחו את המוצרים, עצרו ונתנו עונשים אחרים)?
11. יחס המשטרה הפולנית, האופן שבו הענישו?
12. המשטרה היהודית. עזרה או הפריעה, תפסה, הרביצה, הסגירה?
13. האם באת במגע עם האוכלוסייה הנוצרית, עם מבוגרים כאשר סחרת, הברחת? איך היו היחסים?
14. האם באת במגע עם ילדים נוצרים. איך חיית אִתם, האם עזרו, הפריעו, הלשינו?
15. איך סבלת את הרעב? כיצד נלחמת אתו? בכית, התקוטטת עם המשפחה, הקרובים, החברים. גנבת, תפסת ברחובות אוכל?
16. מה אתה יכול לספר על ה'כאפעים' השונים, הגנבים, הקבצנים וילדי הרחוב?
17. אילו פזמונים, שירים, טקסטים, פתגמים משתמשים בעת קיבוץ הנדבות והשירה ברחובות?
18. מנין לקחת את הטקסטים (האם הכרת אותם קודם, מבית הספר, ממוסד הילדים, חיברת בעצמך)?
19. אילו מונחים מיוחדים מתחום ההברחה מוכרים לך?

על מחברי המאמרים

ד"ר בעז כהן הוא היסטוריון וראש התכנית ללימודי השואה במכללה האקדמית גליל מערבי. תחומי העניין שלו הם חקר השואה המוקדם, עדויות שואה מוקדמות ועבודה עם ילדים ניצולים לאחר השואה. ספרו 'הדורות הבאים איככה ידעו: לידתו והתפתחותו של חקר השואה הישראלי', ראה אור בהוצאת יד ושם בשנת 2010 ובאנגלית בהוצאת Routledge בשנת 2013.

פרופ' ג'אנה ב' מיכליץ היא היסטוריונית המלמדת באוניברסיטת בריסטול בבריטניה ועומדת בראש התכנית לחקר המשפחה והילד בשואה במכון הדסה-ברנדייס באוניברסיטת ברנדייס. מיכליץ כתבה ספרים רבים על זיכרון השואה במזרח אירופה ובמיוחד בפולין, ומאמרים רבים על עדויות ילדים. ספרה האחרון הוא קובץ שאותו ערכה עם ג'ון פול הימקה: *Bringing the Dark Past to Light: The Reception of the Holocaust in Postcommunist Europe*, Lincoln: University of Nebraska Press, 2013

פרופ' גבריאל פינדר הוא היסטוריון וראש התכנית ללימודי היהדות באוניברסיטת וירג'יניה. הוא מתמחה במחקר חברתי של היהודים בפולין לאחר השואה, וכתב מאמרים רבים בנושא. ספרו האחרון, *Jewish Honor Courts*, יצא לאור בשנת 2014 בעריכה משותפת עם ד"ר לאורה יוקוש בהוצאת Wayne University Press.

ד"ר ביאטה מולר היא חוקרת ספרות, מרצה ללימודים גרמניים מודרניים באוניברסיטת ניוקסל בבריטניה. מחקרה בתחום השואה מתמקדים בייצוגים של השואה ובעדויות שואה מוקדמות. היא מתעניינת בעיקר בעדויות של ילדים ניצולי שואה וביומנים. כיום מעורבת מולר בפרויקט של האקדמיה הבריטית על ילדים גרמנים לאחר מלחמת העולם השנייה 1945–1949.

ד"ר ריטה הורבט, חוקרת ספרות והיסטוריונית היא עמיתת מחקר במכון הבין-לאומי לחקר השואה ביד ושם ובמכון הדסה-ברנדייס באוניברסיטת ברנדייס. ספרה האחרון, יחד עם אחרים, הוא *Rita Horváth, Anna Szalai, Gábor Balázs*,

Previously Unexplored Sources on the Holocaust in Hungary, Jerusalem:
Yad Vashem, 2007

ד"ר אמונה נחמני גפני חוקרת במשך שנים רבות את נושא הילדים היהודים בתקופת השואה ולאחריה, ופרסמה מאמרים מחקריים בנושא זה ובנושאים אחרים הקשורים ליהדות פולין. ספרה 'לבבות חצויים: הוצאת ילדים יהודים מבתי נוצרים בפולין לאחר השואה' ראה אור בהוצאת יד ושם בעברית בשנת 2005 ובאנגלית בשנת 2009. ד"ר נחמני גפני הרצתה במכון לאמנות במכללה האקדמית לחינוך 'אורנים' ולאחר פרישתה ממשיכה במחקרה כחוקרת עצמאית.

סיונה שנפף קולד' כתבה את מאמרה לקובץ זה בעת שהייתה דוקטורנטית באקדמיה הפולנית למדעים בוורשה. כיום היא עובדת במשרד החוץ הפולני.

ד"ר שרון גבע היא מרצה בחוג להיסטוריה במכללת סמינר הקיבוצים, ומלמדת בתכנית הרב-תחומית במדעי הרוח באוניברסיטת תל אביב. תחומי העניין שלה הם: נשים בשואה, שואה ומגדר, זיכרון השואה בישראל ומקומן של נשים במדינת ישראל בראשיתה. ספרה 'אל האחות הלא ידועה: גיבורות השואה בחברה הישראלית', ראה אור בשנת 2010 בהוצאת הקיבוץ המאוחד וזכה בפרסים רבים.

ד"ר איבון קוזלובסקי-גולן, מרצה לקולנוע, היסטוריה ומשפט, ועומדת בראש תכנית לתואר מוסמך 'תרבות הקולנוע' באוניברסיטת חיפה. היא עמיתת מחקר במכון הבין-לאומי לחקר השואה, יד ושם ירושלים. מחקרה עוסקים בקשר שבין היסטוריה לקולנוע ולמדיה. מפרסומיה: *The Shaping of the Holocaust Visual Image by the Nuremberg Trials – The Impact of the Movie Nazi The Death Penalty in American Cinema: Criminality and*; 2006 יד ושם I.B. Tauris & Co. 2014 *Retribution in Hollywood Film* בהוצאת